

ӘОЖ 599.742 <https://doi.org/10.54944/kzbpap280ye14>**Ақсу-Жабағылы қорығындағы барыстың (*Uncia uncia* Schreber)
кездесуі мен динамикасы****Джуманов С.Ж., Джунуспаев Б.С., Абилов Ф.Б.**

Ақсу-Жабағылы мемлекеттік табиғи қорығы, Түлкібас ауданы, 161310, Түркістан облысы, Қазақстан.

E-mail: samat.reserve@mail

Тұжырым. Мақала «Ақсу-Жабағылы» қорығы құрылғаннан бастап 2020 жылға дейінгі барыстың кездесуі мен динамикасына арналған. Барыстың кездесулері көбінесе іздері бойынша тіркелген. Мақалада ғылыми қызметкерлердің есептері мен ғылыми еңбектері, мемлекеттік инспекторлардың күнделіктерінен алынған мәліметтері, Табиғат жылнамасы кітаптарында және қорық мұрағатында сақталған жариялымдар алынған.

Кілт сөздер. «Ақсу-Жабағылы» қорығы, барыс, кездесуі, динамикасы.

Кіріспе

Барыс (*Uncia uncia* Schreber) өте азайып бара жатқан мысық тұқымдастарының ішіндегі ең ірілерінің бірі. Дерек көздеріне сүйенсек, Оңтүстік Сібір, Оңтүстік Алтай жотасында, Орта Азияның Тәжікстанның Гиссар Зеравшан жоталарында, Памир жотасында, Батыс Тянь-Шаньда, Қырғыз, Піскем, Өгем жоталарында, Жоңғар, Іле, Талас Алатауларында, Тарбағатай, Сауыр, Азутау, Нарын, Қатын тау жотасында, теңіз деңгейінен 1800-4000 метр тау биіктерінде мекен етеді. Бұл аңдардың осы аталған таулы аймақтарда тас, қола дәуірінен бүгінгі күнге дейін мекен етуін тау тастарға қашап салған суреттерден (петроглиф) көруге болады. Тастағы суреттерде жыртқыш аңдардың арқар, тау теке, марал, қабан, елік сияқты тұяқты аңдарға шабуыл жасауын және адамдардың аңшылық жасап, азық ету көріністері айқын көрінеді. Ал қазіргі заманда керісінше жан жануарлар дүниесі заң жүзінде реттеліп, жойылып бара жатқан кей-бір аңдар соның ішінде қар барысы да қадағаланып, ерекше қорғалады. Барыс (ілібіс) латынша аталуы (*Uncia uncia* Schreber) ірі жыртқыш аң, оның дене ұзындығы 100-130 см, құйрығының ұзындығы 90 см. Иық белдеуінің биіктігі 60-65 см, дене бітімі созымды ақшыл сұрғылт түсті ал төс, қарын тұсы ақшыл болады. Тұмсығынан мойнына дейінгі теңбілі бірте-бірте үлкейіп, мойнынан құйрық ұшына дейін 6-7 см-ге дейін үлкейіп, қоңыр сұрғылт сақина тәріздес теңбілдері барысты тас түстес шұбар етіп көрсетеді. Аяқтары мен кеуде бұлшық еттері және қайратты үшкір тырнақтары жақсы жетілген. Денесіндегі жүндері ұзындау әрі ұлпалы жұмсақ және тығыз болып келеді. Сондықтан олар қыс мезгіліндегі суықтарда өте төзімді болады. Олар жылына екі рет көктемде және күзде түлейді. Салмағы аталығы 45-50 кг, аналығы 30-40 кг болады. Тіршілік ету уақыты 15-20 жыл. Барыс көбінесе жалғыз, кей жағдайларда 4-5 тең, ал аналықтары сол жылы туылған төлдерімен бөлек жүреді. Барыстың күйектену мерзімі ақпан айының басында болып, жүктілік мерзімі 90-100 күнге созылады. Төлдеу мерзімі мамыр айының орта тұсында 1-2 ден 4-ке дейін екі жылда бір рет төлдейді. Барыс апанын құз шатқалдар арасында өскен шеттіктер ішіндегі тас қуыстарына орналастырады. Барыс күшіктері шілде айынан бастап анасының артынан ілесіп жүре береді. Барыс кекілік, ұлар, суыр сияқты кіші аң-құстарды жаралы етіп, күшіктеріне әкеліп ауыздандырады. Күшіктері 1-1,5 жылға дейін енесімен еріп жүріп, аң аулауды, өз бетінше жемтігін тауып жеуді сол уақыт аралығында үйреніп меңгереді. Барыс көбінесе кешке және түнде жортып жүріп, белсенді аңшылық жасайды. Жемтігін аулайтын кезде жер бауырлап барып, 6-7 м қашықтықтан секіріп ұстайды. Қар барысының жылдамдығы мен күші, көру, дыбыс тыңдау, иіс сезу және түнде жорту қабілеті өте жақсы қалыптасқан. Олардың жер ауыстырып жүруі (миграция) тұяқты аңдардың миграциясымен тығыз байланысты. Себебі, барыстың негізгі қорегі тау ешкілер, арқар, елік, қабан, борсық, суыр, ұлар, кекілік болып табылады. Кейде қыс мезгілінің қатаң кездерінде қорек іздеп, төменде тау етегінде орналасқан мал қора маңайындағы үй малдарына шабуыл жасайды. Бірақ бұндай жағдайлар өте сирек кездеседі.

Материал және зерттеу әдістері

Қорық құрылғалы арнайы барысқа (*Uncia uncia* Schreber) ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілмеген. Алайда, қорық мұрағатындағы «Табиғат жылнамасы» кітаптарында, күзет инспекторларының күнделіктерінде, қорықтың ғылыми қызметкерлерінің жылдық есептерінде сирек те болса, осы аңның өзін және ізін кездестіргендері жөнінде мәліметтер бар. Осы мақаладағы

мәліметтер қорықтың ғылыми қызметкерлерінің жариялаған мақалаларымен қорық мұрағатынан алынған. Арнайы ғылыми жұмыс жүргізілмегендіктен қар барысының тіршілік әрекеті 2007 жылдарға дейін қорық аумағында таралуы, тәуліктік белсенділігі, мінез-құлқы, жыныстық құрамы туралы мәліметтер аз болғандықтан, осы мәліметтер қар барысының сирек кездесуіне байланысты өте құнды.

Жиналған мәліметтерді сараптай келе, қар барысының ең негізгі жауы - адам. Қорықтың тарихына үңілсек, бұл жыртқышты қорық аумағындағы тіршілігі бірнеше кезеңде өткен:

Бірінші кезең - XX ғасырдың 30-60 жылдары Кеңестік Одақ кезінде ғылымда жабайы жануарлар мен өсімдіктерді «пайдалы» және «зиянды» топтарға бөлген. Мысалы, марал, архар, тау ешкі шөпқоректі болғандықтан пайдалы жануарлар тобына жатқызылса, ал барыс, сілеусін, қасқырды зиянды жануарлар тобына бөлген. Ал қар барысы осы топтың соңғысына енгізілгендіктен, бұл жыртқышты қорық аумағында еркін шектеусіз атуға рұқсат етілген.

Екінші кезең - XX ғасырдың 80-90 жылдары Кеңес Одағы Экономикалық дағдарыс кезінде бұл салаға қаржының жеткіліксіз болуынан, қорықты күзету бір шама босаңсыды. Бұл қаскерлердің (браконьер) дамуына мүмкіндік берді.

Үшінші кезең - Кеңес Одағы ыдырап еліміздің тәуелсіздік алып, Қазақстан Республикасы мемлекеті қалыптасып жатқан тұсында, бұл сала бір шама кенжелеп қалды. Қорықтың материалдық-техникалық жағдайының тозуы, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін зерттеуге қаржымен толық қамтамасыз етілмеуі, қорықтағы ұзақ жылдар қалыптасқан ғылыми бақылау жұмыстары жүйесінің бұзылуына әкеп соқты. Осы кезеңде жергілікті тұрғындар мен кейбір қорық қызметкерлерінің арасында қаскерлікпен айналысып, мол ақша табу үрдісі қалыптасты. Бұл үрдіс барыстың негізгі қорегі болатын жануарлардың санын азайтты, осыған орай, барыс санының азаюы байқалған.

Жалпы бұндай жағдай көршілес жатқан Орта Азия мемлекеттерінде де сипат алды. Мысалы, 1980 жылдары Кеңес Одағы тұсында Орта Азия тауларында 1500-1700 дара барыс саналған. Қазақстан (200), Өзбекстан (100), Тәжікстан (500), Қырғызстан (900) болса, оның негізгі үлесі Қырғыз еліне тиеселі. Қар барысының негізгі мекен ету ортасы да осы елдің аумағында орналасқан. Жалпы мәліметтерге сүйенсек, бұл жыртқыш 2000 жылы Қырғызстанда 80 жылдардағы көрсеткіштен 70-80% төмендеп, 200 шамасында дарақ саны қалған. Қазіргі кезде барыстың Орта Азиядағы жалпы саны 500-600 шамасында (Ковшарев, Вырыпаев, 2001).

Бұл мақалада Ақсу-Жабағылы қорығы аумағында кездескен барыс туралы деректер – Табиғат жылнамасы (Ақсу-Жабағылы қорығы «Табиғат жылнамасы» кітабынан [The book "Chronicle of Nature" of the Aksu-Zhabagly Reserve] алынған (1926–2019 жылдар):

1926 ж. Қорықты ұйымдастырып құру барысында барыс қорық аумағында жиі кездесіп отырған. Қыс мезгілінде Жабағылы өзенінің бойында ізі бірнеше рет байқалса, үш рет кездескен.

1933 ж. Қорықтың ғылыми қызметкері Л. Шульпин тау ешкі лағының қалдықтары бар барыстың малағын тапқан.

1939-1940 жж. Қыс мезгілінде қорық аумағына жақын Сайрамсу өзенінің бойында барыстың екі тау ешкісін қорек еткені тіркелсе, осы жылы орманшылар қақпан құру арқылы бес барысты ұстаған. Оның 2-уі кәрі аталық, 1-уі ересек аналық, 2-уі жас аналық.

1943 ж. 7 қазан күні тау қарауылдар Е.И. Устименко және И.А. Хвостиков Кіші- Қайыңды тау аңғарында жас төлі бар жараланған аналық барысты кездестірген. Жараланған аналық барыс көп ұзамай төлін тастап кеткен. Жас барысты желтоқсан айында ұстап, Алматы қаласындағы хайуанаттар саябағына жіберген.

1950 ж. Ақсу құз шатқалында тау қарауылдары 22 ақпан күні барысты байқаған. Сол жылы 20 қазан күні Ақсу тау шатқалында екі барыс отар қойға шабуылдаған.

1953 ж. Барыс бірнеше рет кездескен: 17 қаңтар Ақсу өзенінің құз шатқалында, 11-мамыр Жабағылы өзені, 6 тамыз Қасқабұлақ, 15 тамыз Шошқа бұлақ, 25 желтоқсан Байбарақ тау аңғарларында кездескен және ересек барыстың екі жасар жас аюға аңшылық жасағаны тіркелген.

1954 ж. Қыс мезгілінде барыстың ізін екі рет кездестірген болса, бес барыстың бір шошқаға аңшылық жасағаны бақыланған. Осы жылдың 26 сәуір күні музейге экспонат үшін Кіші Қайыңды тау аңғарында буаз қар барысы атылды.

1961 ж. Ақпан айында Кіші Қайыңды тау аңғарында екі барыстың тау ешкілерге аңшылық жасағаны бақыланса, осы аймақта жаз күндері барыстың ізі кездескен.

1963 ж. 24 желтоқсан Қойлыбай жайлауда барыстың ізі кездескен.

1964 ж. 13 ақпан Кіші Қайыңды тау аңғарында барыстың екі ізі кездестірілген.

1966 ж. 27 ақпанда Кіші Қайыңды аңғарында барыстың ізін екі рет және Жетімсай тау аңғары түйіскен жотадан 4 желтоқсанда кездестірген.

1969 ж. Жаз айларында Кіші Қайыңды тау аңғарында екі рет ізі кездескен.

- 1971 ж.** 25-30 наурызда Көксай тау аңғарында екі рет ізі кездессе, 21 қазан күні Талдыбұлақ тау аңғарының басынан бір барыс кездестірілген.
- 1975 ж.** 20 ақпанда Ақсу өзенінің жоғары жағынан төрт барыстың ізі кездестірілген.
- 1976ж.** 22 сәуір айында Қызөлген көл маңайында ізін бақыласа, ал жазда Талдыбұлақ тау аңғарының жоғарғы жағынан бір барыс кездескен.
- 1977 ж.** 15 қарашада қорықтың батыс шекарасына жақын аймақта Сайрамсу өзенінің аңғарында бір жылдық төлімен аналық барыс кездескен.
- 1979ж.** 30 сәуір Үлкен Қайыңды тау аңғарында жаңа түскен барыстың ізі кездескен.
- 1980 ж.** Түркістан арша арасынан екі рет кездескен: 14 наурызда Ұлар таудың шығыс беткейінде, 10 сәуірде Кіші Қайыңдының оңтүстік беткейінде.
- 1981 ж.** Барыс Шуылдақ кордонынан 5 км қашықтық жерде кездескен. Барыс Ақсу өзенінің жағалауы бойлап жоғары кеткен.
- 1981-1982 ж.ж.** Қорықта Т.Б. Бургело барысты зерттеу жұмыстарын жүргізген. Барыстың 10 ізін кездестіріп, із кесу жұмыстарын жүргізіп, осы іздерден барыстың 9 малағын жинап алған (1 кесте).
- 1984 ж.** 29 қаңтарда Ұлар тауда барыс бақыланса, ал тамыз айында Ақсу өзенінің жоғары жағында жыртқыштың жатағы кездескен.
- 1985 ж.** 19 наурыз Кіші Қайыңды тау аңғарында барыстың ізі кездескен.
- 1990 ж.** Жаздың соңында барыстың мекенін ерекше жерде кездестірген: Жабағылы тауының Қарасай тау аңғарынан бір барыс кездескен. Жылдың бұл маусымында қорықтың осы аймағында құрғақшылық болып, аша тұяқты шөп қоректі сүтқоректілер таудың биік белдеуіне кетеді. Барыстың кездесуі өте таңқаларлық жағдай.
- 1992 ж.** Қорықтың ғылыми қызметкері В.Ф. Шакула шілде айының 18 жұлдызында Жусалы асуында екі барыстың жаңа түскен ізін кездестірген. Із таудың солтүстік беткейінде 3400 м теңіз деңгейінен биік жерде жұмсақ қарға түскен.
- 1993 ж.** Желтоқсан айының ортасында төлін ерткен аналық барыс Ақсу кордонына жақын жерде кездескен. Кездесу күндіз кордоннан 500 м шамасында болған. Кордонның маңайына келудің бірден бір себебі - осы айда қардың қалың жауып, қоректік базаның тапшылығы және аңдарды ұстаудың қиындығы.
- 1995 ж.** Күзде Піскем (Өзбекстан) өзенінің бастауында қорық шекарасынан 20-25 шақырым жерде спорттық аңшылық құрған өзбек аңшылары кәрі барысты атып алған. Аңшылардың берген мәліметтеріне сүйенсек, бұл барыстың кәрілігі соншалықты күрек және жыртқыш ит тістері мүжілген, азып тозған. Аштықтан аңшылардың тұрағына өте жақын келген.
- 1998 ж.** 20 тамыз Ақсай асуында күзет инспекторы Е. Қаспақов жаңа ауланған жас тау ешкінің жанынан екі баласы бар аналық барысты кездестірген. Осы жылы қазан айында анықталмаған мәлімет бойынша (42° 23'28" N, 70° 49'15" E) 2786 м.т.д. биіктікте Сілбілі таулы қыраты Сайрам шыңынан 20-25 шақырым қашықтықта қорық шекарасына жақын жерде қаскерлердің барысты атқаны туралы мәлімет бар.
- 1999 ж.** 1 тамыз Кіші Қайыңды асуы суырлар мекендеген колонияның маңынан барыстың ізі анықталған. (42° 21' 53,08" N, 70° 34' 51,96 E) 2700 м.т.д. биіктікте.
- 2004 ж.** Ақтас тұз жалағында, (42° 15' 03.99" N, 70° 27' 14.98" E) 1874 м.т.д. ақпан айында Сілбілі кордонының күзет инспекторы Төреқұлов А. және күзет инженері Қаспақов Е. кеш мезгілінде тау ешкіге аңшылық жасап жатқан барысты бақылаған.
- 2005 ж.** Күзет инспекторлары Қаспақов Е., Ботбаев Б. 28 тамыз күні (42° 11'22,7" N, 070° 37'244,3" E) 2668 м.т.д. биіктікте Майдантал айналымын бойлап, ат жайлауда батпақты топыраққа түскен барыстың ізін кездестірген.
- 2006 ж.** Барысының ізі екі рет тіркелсе, бір рет уақытша жатағы кездескен: Қорықтың күзгі ірі сүтқоректілердің санағында териолог Тоғайбаев А. Жусалы өзенінің Ұлар тау бетінде арша арасында уақытша жатағын көрген (42° 21' 59' 96" N, 70° 36' 25,88" E) 2902 м т.д. биіктікте.
- Ал, Сілбілі кордонының күзет инспекторы Төреқұлов А. Сілбілі асуында барыстың ізін көрсе, (42° 13' 32,74" N, 70° 29' 36,79" E) 3081 м т.д. биіктікте, күзет инспекторлары Қаспақов Е. және Паттаев Д. Қорымтор асуында қарға түскен ізін көрген. (42° 12' 02,40" N, 70° 33' 33,25" E) 3081 м т.д. биіктікте.
- 2007 ж.** Ғылыми қызметкерлер Жұманов С. және Қаспақов Е., 24 қараша күні Кіші Қайыңды асуында барыстың тау ешкілерге аңшылық жасаған ізі анықталған. (42° 21' 53,08" N, 70° 34' 51,96 E) 2700 м т.д. биіктікте.
- 2008 ж.** Ғылыми қызметкерлер Жұманов С. және Қаспақов Е., Тоғайбаев А., инспектор Паттаев Д. Майдантал тау аңғарында күзгі аң санақ кезінде Қорымтор асуында топыраққа және Шыңғыс өзенінің басындағы мұздықта қарға түскен барыстың ізін көрген. (42° 14' 50,31" N, 70° 55' 46,43" E) 3343 м т.д. биіктікте.

2009 ж. Ақсу құз шатқалы, Таяқсалды, Ақсу сол жағалауы құз тастарда бір бас аталық барысты күзет инспекторы Шамшилов Д. көрген. (42° 19' 16,86" N, 70° 29' 24,64" E) 2287 м т.д. биіктікте. Ғылыми қызметкерлер Жұманов С. және Қаспақов Е., күзет инспекторы Паттаев Д. Шыңғыс өзенінің Майдантал өзеніне қосыла берісіне жетпей солтүстік оң жағалау беткейдегі сүрлеу бойында жаңадан түскен барыс ізі тіркелген, суырдың ініне жемтік іздеп келгенін көрген. (42° 15' 58,47" N, 70° 49' 03,14" E) 2779 м т.д. биіктікте.

2012 ж. Барыс ізі жаңадан түскен қарда тіркелген. Айнакөл айналымында желтоқсан айында барыстың ізі тіркелген, 14.11.2012 жыл. Жабағылы өзені оң жағалауда Жұманов С., және Қаспақов Е., Бекпенбетов С. ізін көрген.

2013 ж. 13.11.2013 жылы Ақсай, Мрамор тауында барыстың ізі қарға түскен. 14.11.2013 жыл.

2014 ж. 10 қыркүйекте Ақсай аңғары Мрамор тау айналымы. Қорық директоры А.Н. Меңлібеков, Ақсай инспекторы Ф. Сағынбеков 1-дарағын көрген.

2014 ж. Кіші-Қайыңды асуы т.д.б. 2450 м. 24.11.2014 жыл. Фотоқақпанға 1-дарақ тіркелген. Джунуспаев Б. Қаспақов Е. 2014 ж. Қасқабұлақ асуы т.д. 3368 м биіктікте фотоқақпанға тіркелген. 27.10.2014 ж. Жуманов С., Абилов Ф. Жабағылы өзені басында барыстың ізі қарда тіркелген.

2016 ж. Жуманов С. Жабағылы өзені басында барыстың малағы тіркелді.

2018 ж. Жуманов С., Абилов Ф. Қасқабұлақ асуы т.д. 3714 метр биіктікте фотоқақпанда тіркелген.

21.04.2019 жылы Ғылыми қызметкерлер Б.Жунуспаев, Ф.Абилов, Ж.Абилов Майдантал айналымына қараған Топшақсаз аумағында 2680 м т.д.б. барыстың суырлардың колониясына жемтік іздеп келген, жаңадан түскен ізін байқаған.

2020 жылы ГЭФ-БҰҰДБ – ҚР ЭГТРМ Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитетінің орман экосистемаларының қорғау жобасы арқылы алынған фотоқақпандармен териолог Б.Джунуспаев қар барысының бірнеше дарақ санын тіркеп, айтарлықтай қар барысы бойынша нақты мәліметтер тіркелді.

2020 ж. Жусалы асуы батыс тау жотасында фотоқақпанға 3 дарақ тіркелді, 1-ірі аталық, 1-кіші аталық, 1-аналық т.д.б 2750 м., 30.07-30.08.2020 жыл. териолог Джунуспаев Б.

2020 ж. Кіші-Қайыңды асуы таудың шығыс бағытындағы құз тастағы сүрлеу бойында 30.08.2020 жылы қар барысы фотоқақпанға тіркелді.

2005-2006 жылдың дала жұмыстары кезінде Талдыбұлақ және Жабағылы өзенінің тау аңғарында қар барысының өзін немесе ізі кездестірілмеді. Жалпы осы аймақта қар барысы соңғы жиырма жылда сирек кездесуде. Қорық аумағында ғылыми зерттеу үйлері,

фенологиялық бақылау алаңдарының орналасуы, ғылыми қызметкерлер мен күзет инспекторларының жиі қатынауы себеп болса, соңғы кезде қорықтың осы аймағына туристердің жиі келуі де үлкен әсерін тигізіп отыр.

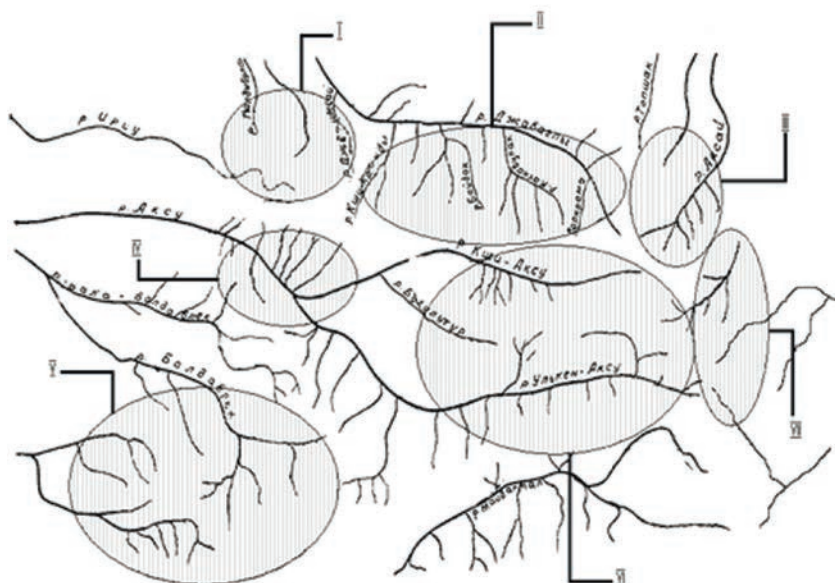
2006-2007 жылдары қорық аумағында жүргізілген дала бақылау жұмыстарының қорытындысы бойынша Мрамор, Ақсай асуы, Жусалы және Майдантал тау аңғарларында барыстың тіршілік етуі мүмкін деген тоқтамға келдік. Барыс үшін қорықтың бұл бөлігінде қорек базасының көптігі, жер жағдайының қолайлығы және адамдардың бұл аймақтарға сирек болуы.

Қорық аумағында құстардың 267 түрі және сүтқоректілердің 52 түрі мекендейді. Осылардың ішінде қар барысының негізгі қорегі - архар, тау ешкі, қабан, марал, елік, қызыл суыр, қоян, ұлар, кекілік. Бұл аңдардың соңғы жылдардағы саны әр жыл өзгеріп отырады: архар 60-130, тау ешкі 1200-1400, қабан 150-250, елік -100-150, марал 20-30, қызыл суыр 400-1000 дараға ауытқып отырады. Барыстың қорық аумағындағы саны, тіршілік әрекеті тікелей осы жануарлардың санына тәуелді.

Қорық қызметкерлері қорық аумағында қар барысының тау ешкі, аю, қабанға сәтті аңшылық жасағанын тіркеген. Қар барысының 1993 жылы табылған малағынан тау ешкінің қалдықтары табылса, 1981-1982 жылдары табылған малақтарына сараптама жүргізіліп нәтижесі № 1 кестеде көрсетілген (Ковшарев Е., Вырыпаев В. [Kovsharev E., Vyrypaev V.] 2001).

Қорық аумағында 2002-2020 жылдар аралығында жүргізілген дала бақылау жұмыстарының нәтижесі мен көп жылғы жиналған мәліметтерді сараптай келе, барыстың іс-әрекеттері тіркеле басталған. Зерттеу жұмыстары барысында қорық аумағында соңғы жылдары барыс қорықтың Көксай, Ақсай, Жабағылы басы, Сарқырама, Жусалы, Қасқабұлақ, Кіші Қайыңды, Үлкен Қайыңды асуы, Айнакөл, Қазаншұңқыр, Жандаралы, Ақсу шатқалы басы, Майдантал айналымында кездеседі.

2012 жылдан бастап барыстың мекен аймақтары анықталып, фотоқақпандармен жұмыстар жасалынған (төменде фотоқақпанға түскен суреттер 1 мен карта сызба 1).

Сызба 1 – Ақсу-Жабағлы қорығы аумағында барыстың мекендеуі мүмкін аймақтар
Figure 1 – Snow leopard habitats in the Aksu-Zhabagly Nature Reserve

Кесте 1 – Қар барсының малағының құрамы (Т.Б.Бургело)
Table 1 – Composition of snow leopard faeces (T.B. Burgelo)

№	Малақ табылған жер, уақыты	Құрамы, %.
1	Үлкен Шымбұлақтың басы, арша арасы.	Тау ешкінің жүні 99%. Суырдың қалдығы 1%.
2	Үлкен Қарасай мен Топшақ тау аңғарлары арасында сүрлеу бойнда.	Тау ешкінің жүні, өсімдіктер сабағы мен жапырағы 2%.
3	Кіші Ақсу (Жусалы) өзенінің оң жағалауы арша арасы.	Тау ешкінің жүні 99%. Ұсақ құстардың қалдығы 1%.
4	Үлкен Қарасай мен Топшақ саз арасында арша арасы. 07.05.1982 ж.	Архар қалдығы 80%. Ұсақ шағал тастар 20%.
5	Кіші-Ақсу (Жусалы) өзенінің оң жағалауы арша арасы.	Маралдың қалдығы 100%.
6	Үлкен Қайыңды. 18 мамыр 1982 ж.	Тау ешкінің жүні 90%. Өсімдіктердің сабағы 10%.
7	Ізбала, Ағаш діңді арша арасы. 19 мамыр 1982 ж.	Архар қалдығы 80%. Суырдың қалдығы 20%.
8	Үлкен Қайыңды. 19 мамыр 1982 ж.	Қоянның қалдығы 70%. Суырдың терісі 29%. Тышқан тәрізді кеміргіштер терісі 1%.
9	Үлкен Қайыңды, арша арасында 21 мамыр 1982 ж.	Архар қалдығы 90%. Өсімдіктердің сабағы 10%.

Сурет 1 – Ақсу-Жабағлы қорығында фотоақпанға түскен суреттер
Figure 1 – Photos from a camera trap in the Aksu-Zhabagli Nature Reserve

Барыстың ізі 17.11.2012 жыл
Snow leopard tracks 17.11.2012

Барыстың ізі, қыс мезгілі 28.11.2014 ж.
Snow leopard tracks, winter 11/28/2014

Барыстың малағы 14.09.2016 ж.
Leopard faeces 14.09.2016

Жусалы асуы теңіз деңгейінен 3200 м биіктікте
Zhusaly Pass is located at an altitude of 3200 m above sea level

Қорытынды

Соңғы жылдары қорықтың материалдық-техникалық базасы жаңартылып, күзет жұмыстары дұрыс жолға қойылған. Қорық аймағында мекен ететін жануарлардың саны өскен. Демек, барыстың санының көбеюі байқалуда.

Сонда да болса, қорық аумағында бұл жыртқыштың саны салыстырмалы тұрғыда бұрынғы жылдардан едәуір төмен. Оның себебін анықтау үшін бұл жыртқыштың тіршілік әрекетін, қорық аумағында таралуын, тәуліктік белсенділігін, мінез-құлқын, жыныстық құрамын зерттейтін арнайы ғылыми жұмыс жүргізілуді көптеп қажет етеді. Ақсу-Жабағылы қорығының аумағындағы тау экожүйесінің барыс пен оның тіршілік ететін ортасының соңғы уақыттағы жай-күйін бақылау және барысты сақтап қалу.

ӘДЕБИЕТТЕР

Ақсу-Жабағылы қорығының мұрағатындағы «Табиғат жылнамасы» кітабынан алынған (1926 – 2019 жылдар).

Бургело Т.Б. 1982. Млекопитающие арчевых биоценозов и сезонные явления в их жизни.

Ковшарев Е., Вырыпаев В. 2001. О снежном барсе в Тянь-Шане. Биологическое разнообразие западного Тянь-Шаня. Кокшетау.

REFERENCES

Burgelo TB Mammals of juniper biocenoses and seasonal phenomena in their life. 1982.

From the book "Chronicle of Nature" in the archives of the Aksu-Zhabaglinsky Reserve (1926-2019).

Kovsharev E., Vyrypaev V. About the snow leopard in the Tien Shan. Biological diversity of the western Tien Shan. Kokshetau 2001.

Джуманов С.Ж., Джунуспаев Б.С., Абилов Ф.Б. Встреча и динамика снежного барса (*Uncia uncia* Schreber) Ақсу-Жабағлинском заповеднике

Аннотация: Статья посвящена встречаемости и динамике снежного барса, с момента создания заповедника «Ақсу-Жабағлы» и до 2020 года. Встречи снежного барса фиксировались большей частью по следам животного. В статье использованы данные дневников наблюдений госинспекторов за истекшие годы, научные отчёты, научные труды заповедника, а также материалы Летописи природы и публикации, сохранившиеся в архиве заповедника.

Ключевые слова. Заповедник «Ақсу-Жабағлы», барс, встреча, динамика.

Dzhumanov S., Dzhunuspaev B., Abilov F. Meeting and the dynamics of the snow leopard, since the creation of the Aksu-Zhabagly nature reserve

Annotation: The article is devoted to the habitat and dynamics of the snow leopard since the establishment of the Aksu-Zhabagly reserve until 2020. The presence of snow leopard was mostly recorded along the tracks of the animal. The article uses data from the observation diaries of state inspectors over the past years, scientific reports, scientific works of the nature reserve, as well as materials from the Chronicle of Nature and publications preserved in the archive of the reserve.

Keywords. Reserve "Aksu-Zhabagly", leopard, meeting, dynamics.